

ÇAĞATAYCADAN ÖZBEKÇEYE GRAMERLEŞME

(*tur-* ve *yat-* YARDIMCI FİİLLERİNDE)*

Grammaticalisation from Chagatai to Uzbek

(*in tur- and yat- Auxiliary Verbs*)

Nuray TAMİR**

Ahmet B. ERCİLASUN***

Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 37-51

Öz: Türkçenin tarihî dönemleri art zamanlı olarak incelendiğinde bazı kelimelerin zamanla ekleşebildiği ve farklı işlevlerde kullanılabildiği görülmektedir. Gramerleşme olarak adlandırılan bu süreçte kelime, anlamsızlaşma (desemanticization), kategori/ulam değiştirme (decategorialization), ses aşınması (phonetic erosion) aşamalarından geçmektedir. Bahsedilen her bir süreç metinlerle tespit edilebilmektedir. Güney-Doğu ve Kuzey-Batı Türk lehçelerinin birçok özelliği Çağatay yazı diline dayanmaktadır. Bu makalede günümüzde Çağataycanın devamı sayılan Güney-Doğu grubu Türk Lehçelerinden Özbekçe ile Çağataycanın gramerleşme açısından karşılaştırılması amaçlanmıştır. Gramerleşme süreci *tur-* ve *yat-* yardımcı fiillerindeki değişmelerle sınırlandırılmıştır. Bu fiiller incelenirken bir yandan tarihî-karşılaştırmalı gramer yöntemi uygulanarak art zamanlı bir yaklaşımla söz konusu gramerleşme süreçleri tespit edilmeye çalışılmış, bir yandan da C. Lehmann, P. J. Hopper - E. C. Traugott, B. Heine - T. Kuteva gibi gramerleşme kuramcılarının görüşleri çerçevesinde bu süreçler değerlendirilmiştir. Konu, Çağatayca ve Özbekçe ile sınırlandırılmış olmakla birlikte, gerekli yerlerde daha önceki dönemlere veya diğer Türk yazı dillerine de başvurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Çağatayca, Özbekçe, Gramerleşme, *tur-* fiili, *yat-* fiili.

Abstract: As the historical periods of Turkish language are analysed diachronically, it is seen that some words might become suffix or might be used for different functions in time. Words go through the phases of desemanticization, decategorialization and phonetic erosion within this process named grammaticalisation. Every phases mentioned can be attested in the texts. Most of the features belonging to Southern-East and Northern-West Turkish dialects are based on Chagatai literary language. In this article, the aim is to make grammaticalisation comparison between Chagatai and Uzbek language which is among Southern-East group of Turkish dialects and is considered to be continuation of Chagatai in this day and age. Grammaticalisation process is limited with changes in *tur-* and *yat-* auxiliary verbs. While these auxiliary verbs were being analysed,

* Bu çalışma, 3-5 Eylül 2014 tarihleri arasında Rouen/Fransa'da gerçekleştirilen 17. Uluslararası Türk Dilbilim Kurultayı'nda sunulan basılmamış bildirinin genişletilerek gözden geçirilmiş hâlidir.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, nuray.tamir@hbu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8378-4706>

*** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi, Ankara/TÜRKİYE, bercilasun@gmail.com Gönderim Tarihi: 16.03.2020/ Kabul Tarihi: 16.05.2020

it was tried to determine the aforesaid grammaticalisation phases using historical-comparative grammar method with a diachronically approach and also these phases were reviewed within the scope of remarks belonging to grammaticalisation theoreticians such as C. Lehmann, P. J. Hopper - E. C. Traugott, B. Heine - T. Kuteva. The topic is limited with Chagatai and Uzbek languages and older periods of Turkish or other Turkish literary languages are referred when needed.

Keywords: Chagatai, Uzbek, Grammaticalisation, tur- Verb, yat- Verb.

Dil, zamanla oluşan ihtiyaçları doğrultusunda bağımsız birimleri, bağımlı biçim birimlere dönüştürebilir. Bu bağımlı biçim birimlere de bağımsızken sahip oldukları anlamdan tamamen farklı olmayan fonksiyonlar yükleyebilir. Böylece biçim birimler zenginleşerek dilin ifade gücü artmış olur. Dilin yaşadığı bu süreç, dil biliminde gramerleşme, dilbilgiselleşme (grammaticalization, grammaticization) olarak adlandırılır.

Grammaticalization terimini ilk defa 1912 yılındaki bir makalesinde Antoine Meillet kullanır. Analogik inovasyon yanında bir başka sürecin daha bulunduğunu ve bu süreçte bağımsız bir kelimenin (mot autonome) gramatikal bir öge (élément grammatical) hâline geldiğini ifade eder ve buna grammaticalisation adını verir. Analogi, yeni biçimler oluştururken gramatikal sistemde bir değişiklik meydana getirmez; gramerleşme ise yeni biçimler yaratır, daha önce mevcut olmayan yeni kategoriler üretir ve bütün sistemi değişikliğe uğratar (Meillet 1912: 130-132).

19. yüzyıl dil bilimcileri Bopp, Humboldt ve Gabelentz gramerleşme terimini kullanmamakla birlikte gramatikal biçimlerin kelimelerden çıktığı üzerinde durmuşlar ve konuyu birçok örnekle açıklamışlardır. Ancak Meillet'nin 1912'deki makalesinden sonra özel bir terime kavuşan kavram bugün dil bilimi araştırmalarının en çok üzerinde durduğu konulardan biri hâline gelmiştir. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından sonra gramerleşme kavramı özel çalışmaların konusu olmuş ve Kuryłowicz, (1965), Givón (1979), Lehmann (1982), Hopper-Traugott (2003) ve Heine-Kuteva (2004)'nin kapsamlı çalışmalarıyla enine boyuna incelenmiştir (Gökçe 2013: 25-29). Nihayet 2011 yılında Heiko Narrog ve Bernd Heine editörlüğünde hazırlanan "The Oxford Handbook of Grammaticalization" adlı çalışma konuyu bir el kitabı olarak ele almıştır. Türkiye'de de gramerleşme teorisi esas alınarak Oğuz Türkçesindeki fiil birleşmeleri konusunda bir doktora tezi yapılmıştır: Faruk Gökçe, Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri, TKAE, Ankara 2013. Dilek Ergönenç Akbaba'nın da Aral-Hazar grubu Türk Lehçelerinde tur- fiilinin gramerleşmesi üzerine bir çalışması bulunmaktadır (2013: 405-420).

Biz burada teori üzerinde ayrıntılı olarak duracak değiliz. Esasen bazı eklemeler olmakla birlikte Meillet'nin yukarıdaki tanımı üzerinde aşağı yukarı birleşmiştir. Biz son çalışmalardan olan Bernd Heine-Tania Kuteva'nın tanımını vermekle yetinecek ve gramerleşme sürecindeki basamaklara da kısaca dokunduktan sonra asıl konumuza geçeceğiz.

Heine ve Kuteva'nın tanımı şöyledir:

"Grammaticalization is defined as the development from lexical to grammatical forms and from grammatical to even more grammatical forms." (Heine-Kuteva 2004: 2).

“Gramerleşme, sözlük birimi biçimlerinin (lexical form), gramatik biçimlere gelişmesi ve gramatikal biçimlerin daha gramatikal biçimlere gelişmesi olarak tanımlanabilir.”

Lehmann, Hopper ve Traugott gramerleşme sürecinde başlıca üç basamak olduğunu düşünürler:

1. Anlamsızlaşma (desemanticisation),
2. Kategori/Ulam değiştirme (decategorialization),
3. Ses aşınması (phonetic erosion) (Gökçe 2013: 30).

Heine-Kuteva bunlara ikinci basamak olarak yayılmayı (extension) da ekler. (Heine-Kuteva 2004: 2)

Anlamsızlaşma leksik birimin anlam içeriğinde zayıflamalar ve kayıplar meydana gelmesi demektir. Heine-Kuteva'nın yayılma veya bağlam genelleşmesi (extension or context generalization); Hopper-Traugott'un genelleşme (generalization) olarak verdikleri aşama ise anlamın veya fonksiyonun genelleşmesi demektir (Hopper-Traugott: 101-105). Kategori/ulam değiştirme leksik birimin ait olduğu kategoriden başka bir kategoriye geçmesidir. Genellikle büyük kategorilerden küçük kategorilere geçiş söz konusudur (Hopper-Traugott: 107).

Ses aşınması ise leksik birimlerin ses değişmelerine ve aşınmalarına uğraması sonucu ekleşmesi ve hatta bazen de tamamen kaybolması (sıfır olması)'dır.

Yukarıda aşamalarını anlattığımız gramerleşme kavramı -tabî ki bu terim kullanılmadan- daha 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'da da +sa- ve +er- eklerinin sa- ve er- fiillerinden geldiği belirtilmek suretiyle ifadesini bulmuştur.

+sa- eki için Kâşgarlı Mahmud şöyle der: “Bu iki harfin aslı, **sādi nēḡni**'den gelmiştir; “nesneyi saydı” demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er sūwsa.di**. Adam susadı. “Su, onun arzuları arasında sayıldı.” manasına gelir. (144)” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 125).

+er- eki için Kâşgarlı Mahmud şöyle der:

“Rı faslı üç şekildedir. Birincisi. İsimden fiil olanıdır. “Elbise vb. kırmızılaştı” anlamında **tōn kızardı** denir; aslı, “kırmızı oldu” anlamında **kızıl erdi**'dir. İçinden lām ile hemze düşürüldü; böylece tam fiil oldu. “Gece karardı” anlamında **tūn karardı** denir; aslı, “kara oldu” anlamında **kara erdi**'dir; bu da “siyah” anlamında **kara** sözünden alınmadır. (349)” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 279).

Türk dili ve lehçelerinde gramerleşmenin birçok örneği vardır. Bazı fiillerin tasvir fiili olarak kullanılması da gramerleşmenin en çok görüldüğü alanlardan biridir. Çalışmanın konusu olan tasvir fiillerinden *tur-* ve *yat-* fiili art zamanlı olarak ele alınacaktır. Gramerleşme/grammaticalization kelimelerindeki eklerden de açıkça anlaşıldığı üzere gramerleşme bir süreçtir ve konunun tabiatı gereği art zamanlı bir incelemeye ihtiyaç gösterir.

Tarihî bir yazı dili olan Çağatay Türkçesinin bugün Özbek Türkçesinde devam ettiği konusunda Türkologlar hemfikirler. Bu yüzden art zamanlı incelememiz için bu iki dönem esas alınmıştır. Ancak tarihî süreci tam olarak ortaya koymak için Çağatay Türkçesi öncesi döneme de başvurulmuştur.

Bu genel girişten sonra *tur-* ve *yat-* fillerinin durumuna bakabiliriz.

tur- Fiili

tur- fiili Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren hem leksik birim olarak hem de biçim birleşmiş şekliyle sıkça görülmektedir. *tur-* fiilinin tarihî gelişimi ile ilgili olarak Clauson'un şu değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

“**tur-** (? **d-**) çeşitli genişletilmiş anlamlarıyla birlikte hem “dik durmak (to stand upright)” hem de “durmaya devam etmek (to stand still)” anlamındadır. Erken bir tarihten itibaren, **-u/-ü, -p** veya **-ğalı/-geli** zarf-fiil eklerini izleyerek, farklı anlam nüanslarıyla fakat genellikle (bir şey yapma)ya devam etmek anlamında yardımcı fiil olarak da kullanılmıştır. Erken bir tarihten, en azından Hristiyan Uygur döneminden itibaren geniş zaman (aorist) olarak kullanılan **turur**, daha sonra kısaltılmış biçimleriyle **tur/dur** vb. -fiilin başka biçimleri hariç olmak üzere- **-dXr** (is) anlamında bildirme eki (copula) olarak kullanılmış ve böylece **erür**'ün yerini almıştır.” (Clauson 1972: 529)

Clauson'un tespitini tarihî metinlerden örneklerle açabiliriz.

Bozkır Uygurlarına ait *Taryat* yazıtında *tur-* “ayağa kalkmak” anlamında kullanılmıştır: *k(a)ra bod(u)n tur(u)y(i)n : k(a)η(i)m k(a)nka : öt(ü)nti* (*Taryat G 4*) (Şirin User 2010: 479). “Halk ayağa kalkarak babam hana arz etti.”

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinden *Irk Bitig*'de “sabit durma”yı, “durmaya devam etme”yi anlatan *Kamşayu umatın turur* “kımıldayamadan duruyor” (Tekin 2013: 20, 21, 23) örneği dışında; “aynı durumda kalma”yı *Özlük at öñ yirde arıp oñup turu kalmış* “binek atı çöllük yerde yorulup benzi solup kalakalmış.” (Tekin 2013: 20) örneğinde görürüz. Şu örnekler ise “bir yerde yaşama”yı ifade eder: *Tagta turupan meñileyür men* “dağda yaşayıp mutlu oluyorum.” (Tekin 2013: 24). *Anta turupan meñileyür men* “Orada yaşayıp mutlu oluyorum.” (Tekin 2013: 25). Doğa olayları için “yükselmek, kalkmak” anlamını *Üze tuman turdı, asra toz turdı* “Üstte sis kalktı (bastı), altta toz kalktı.” (Tekin 2013: 20) örneğinde görüyoruz.

Türkçenin ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu fiilin asıl anlamı olarak “ayağa kalkmak” (Arapça qa:me) anlamı verilmiştir, *Er yokaru turdı* “adam ayağa kalktı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 234). Yine *Irk Bitig*'de doğa olayları için görülen örnek *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sis, duman için “çıkmaq, kopmaq” (Arapçası ha:ce) anlamıyla *Tuman turdı* “sis koptu / çıktı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 234) örneğinde görülür.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde *turur*'un bildirme eki olarak kullanıldığına dikkat çekmesi ve bu durumda *turur*'un geçmiş zaman, mastar gibi başka çekimlerinin bulunmadığını söylemesi ilgi çekicidir:

“**turur** bu geniş zaman (aorist) fiilidir. Geçmiş zamansız ve mastarsız kullanılır. Anlamı da (267) “o”dur. Açıklaması: **ol tās turur** denir; “o, taşır” demektir. **Ol kuş turur** denir; “o, kuştur” demektir. Bu, konuşmada bildirme (*şıla*) ekidir. Arapçadaki benzeri *yenbaği*: (gerekir)'dir; geçmiş zamanı da mastarı da yoktur.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 234).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te “Bir yerde durmak, kalmak, bir durumda olmak” anlamındaki kullanılışları ise o dönemde de *tur-* fiilinin anlamının genelleştiği örneklerin varlığını göstermektedir:

Tur munda “şurada dur / kal” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 248).

Adaşlık üze turmadı “dostluk üzre kalmadı / dostluğu devam ettirmedi.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 77) .

Tizgök turup sekrişür “Katar katar olup sevinçle sığıyorlar.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 103).

Dîvânu Lugâti 'l-Türk'te sürerlik ifade eden *-A turur* yapısında iki şiir örneği vardır ve bize göre bu örnekler *-A turur* yapısının şimdiki zaman ve sürerlik işleviyle kullanılmasının yaygınlaştığını gösterir.

Etil suwı aka turu.r
kaya tüpi kaka turu.r
balı.k teli.m baka turu.r
köli.η takı köşe.rü.r

“Diyor ki: İdil ırmağının suyu sert dağın dibini döverek akıyor. Onun bolluğundan oluşan göllerde balıklar ve kurbağalar çoğaldı.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 34-35).

eren ıdıp söke turdı
başı boynın söke turdı
uwut bo.lup büke turdı
uğu kılma tipen yıgdı

“Bozguna uğrayan birini niteleyerek diyor ki: O, bana adamlar gönderdi ve bunlar yanımda diz çökerek oturdular. O, yani kavmin koçu (başı), yaptıklarından dolayı başına ve boynuna **durmadan sövmekteydi**. Utandı, yere eğildi ve insanların gözünden kaybolarak bana koştı; “beni takip etme” dedi; ben de bu sebeple durdum.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 447).

Anlam genelleşmesi aynı yıllarda yazılmış *Kutadgu Bilig*'de daha açık olarak izlenebilmektedir.

“Ayakta durmak” anlamında:

Tapugka kelip kut kapugda turur “Hizmete gelip talih, kapıda durur.”
Kapugda turugh tapugda turur “Kapıda duran, hizmet için durur.” (100).

“Kalkmak, ayağa kalkmak” anlamında:

Tonın kedti Aytoldı turdı örü “Elbisesini giydi Aytoldı, ayağa kalktı.” (519)
Hacib çıktı, aydı ay Aytoldı tur “Hâcib çıkıp dedi ki, ey Aytoldı, kalk!” (580)
Tapugda kıyılmadı erte turu “ Erkenden kalkarak hizmette kusur etmedi.” (607).

“Bir yerde yaşamak ve kalmak” anlamında:

Bu yirde turur men kör emgek yüdüp “Bak, zahmet çekip burada yaşıyorum.” (6050)

Bu yalnız turur sen tidih ay kadaş “Yalnız yaşıyorsun dedin, ey dost.” (3349)

Mini birle turgıl maña kıl basut “Benimle birlikte kal, bana yardım et!” (3261)

“Olmak, herhangi bir durumda olmak” anlamında:

Üç işte yırak tur katıglan usa “Mümkün olduğu kadar gayret et ve üç işten uzak dur / ol!” (4106)

Usanma yağıka yakın turma kit “Gafil olma, düşmana yakın durma / olma, git!” (4262).

Kutadgu Bilig’de *tur-* fiilinin kendi anlamından çıkararak gramerleştiği örneklere de rastlamaktayız.

Bildirme işlevinde:

Til arslan turur kör ışikte yatur “Dil aslandır, bak eşikte yatıyor.” (164)

Bu beglik ulı kör könilik turur “Bu beyliğin temeli bak, doğruluktur.” (819)

Kayuka baka körse korkınç turur “Nereye bakıp görse korkunçtur.” (2149).

Sürerlik görünüşünde yardımcı fiil olarak (-U/-A *tur-*):

Maña tapnu turgıl çökürme köñül “Bana hizmet etmeye devam et, gönlünü ferah tut!” (1591)

Budunka birü turdı edgü törü “Halka iyi kanunlar vermeye (yapmaya) devam etti.” (3093)

Ayur emdi ivme maña tur baka “Der ki, şimdi acele etme, bana bakıp bekle.” (538)

Bu örneklere bakıldığında *tur-* fiilinin ilk anlamı “ayağa kalkmış duruma gelmek” ve ikinci anlamı ise “ayakta kalma durumunun devam etmesi”dir. Bu anlamlarıyla *tur-* fiili Johanson’un ifadesiyle “ön sınır vurgulayan” bir fiildir (Kerimoğlu 2014: 184-185). İkinci anlamındaki “devam etme” aynı zamanda *tur-* fiilinin “sürerlik” kılınışını da göstermektedir. Bu anlamlar bu fiilin, fiil+zarf-fiil+*tur-* yapısında sürerlik görünüşüyle gramerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Harezmi Türkçesi dönemine ait *Nehcü'l-Ferâdis*’te de *tur-* fiili “durmak, bulunmak, kalmak; var olmak; yaşamak; kalkmak, ayağa kalkmak” anlamlarının yanında bildirme fonksiyonuyla da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu eserde *-u+turur*; *-p+turur*; *-A/-y+turur* yapılarında ise “süreklilik” bildiren örnekler yer almaktadır (Ata 1998: 432-437).

“Durmak, kalmak, beklemek” anlamında:

Ëmdike tegi turur-men. (Eckmann 2004: 132) “Şimdiye kadar duruyorum (bekliyorum).”

Qarañğquda yalğuzluq mütehayyirlik birle turur-men. (Eckmann 2004: 248) “Karanlıkta yalnızlık ve şaşkınlıkla duruyorum (bekliyorum).”

“Yaşamak, ikamet etmek” anlamında:

Yâ Abâ ʿAbdullâh, men Medîne içinde, munça yıldın berü kim munda turur-men. (Eckmann 2004: 144) “Yâ Abâ ʿAbdullâh, ben bunca yıldan beri Medine içinde ikamet ediyorum.”

-u+turur (Sürerlik işlevinde):

Muhammed işi kündin küin ziyâda bolu turur. (Eckmann 2004: 14) “Muhammed’in işi günden güne artıyor/artmaktadır.”

-p+turur (Sürerlik işlevinde):

Ëkki tëve satğın alıp turur-men sekkiz yüz yarmaqqa. (Eckmann 2004: 17) “Ben sekiz yüz yarmağa iki deve satın alıyorum.”

-A/-y+turur (Sürerlik işlevinde):

Neçe kesseler, ança büte turur, munlar taqı kese tururlar. (Eckmann 2004: 49)
“Ne kadar kesseler o kadar biter (oluşur), bunlar da kesmeye devam ederler.”

1. Anlamsızlaşma (Desemanticisation) Aşaması

tur- fiilinin Çağatay Türkçesi döneminde kullanılışı çok yaygındır. Anlamsızlaşma ve genelleşme süreçlerini yaşadığı örnekler yanında; sözlük birimi olarak kendi anlamını koruduğu örnekler de karşımıza çıkmaktadır:

“Ayakta durmak anlamında”:

Kök İrki ayak üstinde turup Tuman Hānga aytdı. (Kargı Ölmez 1996: 180) “Kök İrki ayakta durup Tuman Hana (şöyle) söyledi”.

Mülāzım turup irdiler (TR Terc. 52a/19) “Yardımcılar ayakta durmuşlardı”.

“Bir yerde durmak” anlamında:

Mehdī Sulṭān Baysungur Mīrzānı ŋ ılğarını başlap kēlip bularnı ŋ üstige turdılar
“Mehdi Sultan, Baysungur Mirzâ'nın askerinin başında gelip onların karşısında durdu”
(Babürname 38b: 5, Eckmann 2004: 110).

Ne boldi zavq üçün gār yolda turdum / sāning birlān bir ikki ḥarf urdum?
(Dehnāme 241r: 5, Bodrogligeti 189). “Eğer zevk için yolda durdumsa / senin ile iki kelimecik konuşmuşsam ne olmuş?”

“Bir yerde kalmak, beklemek” anlamında:

Har sarī telmūrā qaldī Mīrzā, yol başında tura qaldī Mīrzā. (Vámbéry, Die Scheibaniade 68, 27, Bodrogligeti 2001: 286). “Her tarafa ümitle bakakaldı Mirza, yol başında durakaldı Mirza.”

Andağ ki ḥān Moğulistānda turalmadı (TR Terc. 47a/8). “Öyle ki han Moğulistan’da duramadı.”

... yolnı ŋ bir yanında turdı (Kargı Ölmez 1996: 201). “Yolun bir tarafında durdu/bekledi.”

“İkamet etmek, yaşamak” anlamında:

Bul vilāyetni içinde turup vilāyet kıysı vilāyet dir-sin. (Yıldırım 2010: 96) “Bu vilayet içinde yaşayıp/ikamet edip hangi vilayet diye soruyorsun.”

Turfan ve Ḥotenni ŋ arasında anda kelip ‘aziz ve mükerrerem turup neçe puşt anda ötüpdurlar (TR Terc. 11b/9-10). “Turfan ve Hoten’in arasına o zaman gelip aziz ve hürmete layık bir şekilde ikamet ederek nice nesiller orada geçmiştir.”

2. Kategori/Ulam Değiştirme (Decategorialization) ve Ses Aşınması (Phonetic Erosion) Aşamaları

tur- fiilinin anlamındaki genelleşme, özellikle “bir durumun sürekliliğinin ifadesi” anlamı, aynı zamanda isim, sıfat-fiil, isim-fiil kuruluşundaki yapılara “bildirme” için de uygun bir zemin oluşturmuştur. Fiilin bildirme fonksiyonunda *turur/durur* şeklinde görülmesi kategori değiştirme; *-tur/-dur* şeklinde ekleşme ise ses aşınması aşamalarını göstermektedir.

tur-'un Çağataycada bildirme işlevinde kullanılmasına ait bazı örnekler aşağıdadır:

Her kaçan kildi hayâli şād-mân oldı köngül / Yok turur cāna cefası birle köngül kalışım (Karasoy 1998: 189). “Hayali ne zaman gelse gönül mutlu oldu, onun benim canıma cefasından dolayı bende herhangi bir gönül kırıklığı yoktur.”

ma'ânî ebkârığa bu küнге déğünçe hiç kişi türkâne libâs kâydürmegen turur “bugüne kadar hiç kimse, mânâ mazmunlarına Türkçe elbise giydirmemiştir.” (Baykara Risalesi 5b: 8 Eckmann 2003: 124)

hayâl kıtur érđiñg, kim felek yıkılğusu turur (Zafername Tercümesi 25a: 18, Eckmann 2003: 121) “hayal ederdin ki felek yıkılacaktır.”

Akmuya meyl turur (TR Terc. 37b/3). “Akmuya meyillidir (meyilli bir yerdir).”

Murâdım ol durur her dem ki kılsam tün (ü) kün kulluk / Ki râhat tapka-min âhîr uşol renc-i girân birle. (Karasoy 1998: 269) “Her zaman gece gündüz kulluk etmek muradımdır/ Sonunda bu ağır sıkıntı ile rahat bulacağım.”

Mağsüd ol durur bu tokuz tâk halkıdın zıll-i hümâ-yı devlet, bî-müntehâyıdur (TR Terc. 3a/7). “Bu dokuz tak halkından maksat şudur ki talih kuşunun gölgesi onun sonsuzludur.”

(...) *İse(n) Buğa Hân ki Tuğluk Timür Hânıñ atasıdur aña bir uluğ hâtünü bar idi* (TR Terc. 10a/5-6). “İsen Buga Han ki Tuğluk Timur Han’ın atasıdır, Onun büyük bir hatunu var idi.”

Fiil + p + *turur/-tur* yapısında da *turur/-tur*, fiile “bildirme, pekiştirme, ihtimal” anlamları katar:

Taşkendni Firdevsî Şahnâmede Heşkend dép turur “Firdevsi, Şehnâmede, Taşkent’e “Heşkend” (= Sekiz Şehir) demiştir.” (Zafername Tercümesi 45b: 15-16, Eckmann 2003: 130).

Merdümân-ı Moğolnıñ şıka vü mu'temed uluğlarıdın peder-i ammimdin andağ işitpür-min (TR Terc. 10a/4) “Moğolların güvenilen ve itimad edilen büyüklerinden, amcamın babasından şöyle işitmişim.”

(...) *bes ançaki tevârîhde şerh tapmapdur anı zıkr kıлмақ lâyıқ köründi* (TR Terc. 7a/4) “Mademki tarihlerde açıklanmamıştır; o zikredilmeye değer görülmüştür.”

Aşağıdaki örnekte *-tur* ses aşınmasının (fonetik erozyon) son aşamasına (sıfır) ulaşmıştır:

Vakti ki Kasr-ı Āsmān mevzi'îğa yetipler Şāhib-Kırānnı şıkār üzre hîle birle tutkaylar (...) (TR Terc. 29b/2-3). “Ne zaman ki Kasr-Asman mevziine ulaşmışlardır, Sahipkıran’ı hile ile tutarlar.”

Fiil + A/y + *turur/-tur* yapısında *turur/-tur*, fiile “sürerlik” işlevi katar:

kördi, neçe kéme su yoğarısıdın kéle turur “gördü (ki) nice gemi suyun (nehirin) yukarısından gelmektedir.” (Zafername Tercümesi 39a: 19, Eckmann 2003: 128).

Andağ ki Moğul arasında tā bu zamānğaça andın ayta tururlar (TR Terc. 67a/9). “Öyle ki Moğul(lar) arasında ta bu zamana kadar ondan bahsederler.”

(...) *hemme anı aña teğābül kıladur-min* (TR Terc. 8a/19) “hep onu ona karşılık görüyorum.”

(...) yine mināreniñg töfesige çıktı kördi ki kum yağadur (TR Terc. 12a/12) “yine minarenin tepesine çıktı; baktı ki kum yağıyor.”

börini tutup kéledür biz sañga (Hâmidî Yusuf u Zeliha 9a: 14, Eckmann 2003: 111), “kurdu tutup sana geliyoruz.”

şherde bir kul satadurlar bu dem “şu an şehirde bir köle satıyorlar.” (Hâmidî Yusuf u Zeliha 20a: 11, Eckmann 2003: 128).

bu küngeçe târih-i câmi’i bitiydür “bugüne kadar umûmî bir tarih yazmaktadır.” (Mecâlisü’n-Nefâis 75b: 10, Eckmann 2003: 128).

İsen Buğa Hânıñ müzâhmetiniñ cihetidin ‘Irâk musahhar kıurğa baralmaydur (43b/12-13). “İsen Buga Hanın baskısı yüzünden Irak’ı zapt etmeye gidememektedir.”

Aşağıdaki örnek ise hem -p hem de -A zarf-fiilinden sonra tur-’un arka arkaya kullanıldığını göstermesi açısından ilgi çekicidir:

Bir kimerse bir pârça kitâb tutup turadur (Alyılmaz 2011: 211). “Bir kimse bir parça kitap tutup duruyor.”

Bodrogligeti -a/-e, -y ekleri ile kullanılan tasvir fiilleri içerisinde gösterdiği tur- fiilinin bu kullanımda sürekli, uzun süreli hareketleri belirttiğini ifade eder. Bu kullanım için verdiği örneklerde tur- fiilinin ekleşmediği kategori değiştirme örnekleri yer alır. (Bodrogligeti 2001: 286) Bu örneklerden bazıları şunlardır:

Boyniñing terisi **teprânâ turğay**. ‘The hide on its body is constantly twitching.’

Kündâki vazîfa ‘aţâsin kâsmâyin dâ’im **berü turur**. ‘He continues to give you the gift of daily sustenance without cutting back.’ (Bodrogligeti 2001: 286) Bodrogligeti örneklerin anlamlarındaki sürekliliği belirtmek için *constantly*, *continues to* gibi ifadeler kullanmıştır.

Bodrogligeti -p eki ile kullanılan tasvir fiilleri içerisinde tur- fiilinin “kalıcı durum veya uzun süren hareketi anlatma” işlevine sahip olduğunu ifade eder. (Bodrogligeti 2001: 289) Bu kullanım için verdiği örneklerde de tur- fiilinin ekleşmediği ve kategori değiştirdiği görülmektedir:

Şa‘ab duşman andeşasına **tüşüp turur mæn**. ‘I am occupied by concerns about a vicious enemy.’

Arslan bigin äränläрни zarûrat hukmî bilân teşiklârdâ tutup topuqlarîn **yançip tururlar**. ‘They capture lion-like valiant men in pitfalls, taking advantage of their needs and pierce their ankles [to hang them on hooks].’ (Bodrogligeti 2001: 289)

Özbekçede tur- fiilinin ses aşınması sonucunda oluşan gramerleşmiş biçimleri şunlardır:

kel-gan-dir-man¹ “gelmişimdir” (< kel-gen **tur-ur** men) (Öztürk 1997: 117-120; Coşkun 2000: 139-140; Yıldırım 2012: 159). Zaman olarak geçmiş zaman (past), kip olarak bildirme-ihtimal (indicative-probability), görünüş olarak bitmişlik (perfect aspect) ifade eder.

1 Özbekçe örnekler Latin kökenli yeni Özbek alfabesiyle verilmiştir. İlgili literatürde bu yapıların çekim ve işlevleri örneklerle gösterilmiştir.

kel-i-b-man “gelmişim” (< kel-i-p *tur-ur* men) (Öztürk 1997: 122-126; Coşkun 2000: 136-137; Yıldırım 2012: 160-162). Zaman olarak geçmiş zaman (past), kip olarak bildirme-aktarım (indicative-reported), görünüş olarak bitmişlik (perfect aspect) ifade eder.

kel-i-b tur-i-b-män “geliyorum” (< kel-i-p tur-u-p *tur-ur* men) (Abdurahmanov vd. 1975: 500, Öztürk 1997: 139-140). Zaman olarak şimdiki zaman (present), kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak sürerlik (durative aspect) ifade eder.

kel-a-man “geliyorum, geleceğim, gelirim” (< kel-e *tur-ur* men) (Abdurahmanov vd. 1975: 500-501, Öztürk 1997: 152-156, Coşkun 2000: 140-142; Yıldırım 2012: 174-179). Zaman olarak bağlama göre, şimdiki zaman (present), gelecek zaman (future) ve geniş zaman (aorist); kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak bağlama göre sürerlik (durative aspect), bitmemişlik (imperfect aspect) ve alışkanlık (habitual) ifade eder.

kel-adigan-man “geleceğim” (< kel-e *tur-gan* man) (Öztürk 1997: 168-169). Zaman olarak gelecek (future), kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak bitmemişlik (imperfect aspect) ifade eder.

kel-e-yotib-men “gelmekteyim, geliyorum” (< kel-e *yat-i-p tur-ur* men) (Yıldırım 2012: 167). Zaman olarak şimdiki zaman (present), kip olarak bildirme (indicative), görünüş olarak sürerlik (durative aspect) ifade eder.

Etimolojilerinden de anlaşıldığı üzere Özbek Türkçesinde;

kel-i-b-man < kel-i-p *tur-ur* men

kel-i-b tur-i-b-män < kel-i-p tur-u-p *tur-ur* men

kel-a-man < kel-e *tur-ur* men

kel-e-yotib-men < kel-e *yat-i-p tur-ur* men

yapılarında *turur* leksik birimi, ses aşınmasının (fonetik erozyon) son aşamasına (sıfır) kadar gitmiştir.

Mehmet Mâhur Tulum hazırladığı “Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri” başlıklı doktora tezinde *tur-* fiilinin Özbekçedeki çeşitli işlevlerini ayrıntılarıyla ve örneklerle göstermiştir. Bu örneklerde *tur-* fiilinin ses erozyonuna uğramış biçimlerine temas etmemiştir. (Tulum 1997: 185-198)

yat- Fiili

Türk dilinin 8. yüzyılın birinci yarısına ait ilk metinlerinde, Köl Tigin anıtının doğu yüzü 24. satırındaki *kanıñ subça yügürti, süñüküñ tagça yatdı* “kanın su gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı.”, Bilge Kağan anıtının doğu yüzü 20. satırındaki *kanıñ ögüzçe yügürti, süñüküñ tagça yatdı* “kanın ırmak gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı.” cümlelerinde *yat-* fiili kemikler için; Költigin anıtının kuzey yüzü 9. satırındaki *ölügi yurtta yolta yatı kaltaçı ertigiz* “ölmüş olanlarınız ise harabelerde, yollarda yatıp kalacaksınız.” ve Tunyukuk anıtının 19. satırındaki *yurtda yatı kalur erti* “harap olmuş şehirlerde yatıp kalıyorlardı.” cümlelerinde ise ölümler için “yatay durumda bulunmak” anlamında kullanılıyor ve bu örneklerin tamamında açıkça sürerlik ifade ediyor.

930 tarihli *Irk Bitig*’de *taluyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men* “deniz kıyısında yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum.” cümlesinde

(Tekin 2013: 19, 27) *yat-* fiili henüz tüyleri bitmemiş kartal yavrusu için “yatar durumda olmak” anlamında kullanılıyor ve burada da sürerlik ifade ediyor. Clauson buradaki *yatıpan* kelimesini İngilizceye “lying down” olarak çevirmiştir (Clauson 1972: 884).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yat- fiilinin anlamı Arapça *hece'a* (el yazması: 422) olarak verilmiştir ki bu kelime “uyumak için yatmak” anlamındadır. Ancak *Divan'da* “uzanmak ve yatar durumda bulunmak” (*er öjre yattu* “adam ense üstü yattı”), “kalmak” (*üküş yatıp özeldi* “-çiçekler- uzun zaman yerin altında yatıp eziyet çekti”), *tezek karda yatmas* “tezek kar altında kalmaz”), “ölmek, ölüp yere uzanmak” (*keldi maña Tat / aydım emdi yat* “geldi bana kâfir / dedim şimdi öl”) anlamlarını gösteren örnekler de vardır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 501, 109, 166).

Daha 11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* hissedilen anlam genelleşmesi (generalization) aynı yıllarda yazılmış bulunan *Kutadgu Bilig'de* açıkça görülür.

“Yatar durumda olmak” anlamında:

Men emdi ev içre yatur men usal “Ben şimdi ev içinde gafil yatıyorum.” (5848)

Til arslan turur kör işikte yatur “Dil arslandır, bak, eşikte yatar.” (164)

“Yatar duruma geçmek” anlamında:

Töşekke kirip yattu munglug ulıp “Acılar içinde uluyarak döşeğe girip yattı.” (1056)

Kiçe yatsa kiç yat yana erte tur “Gece geç yat ve erken kalk.” (1506)

“Yatmak / uyumak” anlamında:

Künün yimedi kör tünün yatmadı “Gündüz yemedi, gece yatmadı / uyumadı.” (38)

Özüng körmiş erse bu tüşni yatıp “Sen yatıp / uyuyup bu düşü görmüş olsan.” (6048)

“Bir yerde bulunmak” anlamında:

Kayu neng uçuz bolsa yirde yatur “Hangi şey değersiz ise yerde yatar.”

Ağı çuz ağır boldı törde yatur “İpekli ve Çin kumaşı değerlidir, baş köşede olur.” (902)

“Yatmak / bir iş yapmamak” anlamında:

Özüg arzu ni'met bile semritip “Vücudumuzu arzular ve nimetlerle semirtip”

Erej birle avnur özümüz yatıp “Bir iş yapmadan yatıp huzur içinde avunuyoruz.” (5841).

Anlam genelleşmesi fiiller için gramerleşmeye uygun hâle gelmek demektir ve *yat-* fiilinde bu uygunluğun daha 11. yüzyılda ortaya çıktığı anlaşılıyor.

Memlük Kıpçak ve Çağatay dönemi sözlüklerinde fiile genellikle “yatmak” ve “uyumak” anlamları verilmiştir (Clauson 1972: 884). Ancak metinler tarandığında anlam genelleşmesine uğramış örneklere de rastlanmaktadır. 1660'ta yazılmış bulunan *Şecere-i Terâkime'de*ki şu örnekte dağın uzanıp durması söz konusudur: *Ekse yatan kara tagga ugrap keldüm* (Kargı Ölmez 1996: 213) “aykırı yatan Karadağ'a uğrayıp geldim.” Son dönem Çağatay eserlerinden *Meyvelerin Münazarası'ndaki* şu beyitte de

yat- fiili “bulunmak” anlamıyla kullanılmıştır: *Didi şeftâlû i kurut alma / Sin kibi yirde köp yatar çalma* “Şeftali, ey suyu çekilmiş elma, yerde senin gibi kurumuş çamur ve kerpiç parçası çok vardır, dedi.” (Abik 2005: 52-53).

Tarihî metinlerdeki anlamlandırma ve örneklerden de anlaşılacağı üzere *yat-* fiili, Johanson’un “ön sınırı vurgulayanlar (Initialtransformativ)” olarak adlandırdığı (Uğurlu 2003: 128) gruba girer; “yatmaya geçmek” ve “yatma işine devam etmek” anlamlarında iki olay içerir. Fiil “yerde yatmak, yatıyor olmak” anlamında ise “farksızlaştırma (Homogenisierung)”ya uğramış ve “sınır vurgulamayanlar (Nontransformativ)” grubuna girmiş olur ve bu durumda sadece “sürek” ifade eder (Uğurlu 2003: 128). Demek ki kılınış bakımından *yat-* fiili “süreklilik” işlevini yüklenmeye uygun bir fiildir.

Özbekçede dört ayrı şimdiki zaman kipinde *yat-* fiili gramerleşmiş olarak bulunmaktadır (Abdurahmanov vd. 1975: 498, 500; Öztürk 1997: 129-134, 138-143; Ercilasun vd. 2006: 247-249, 255-259; Yıldırım 2012: 163-167) :

- kel-a-yotir-man* < kel-e *yat-ur* men
- kel-a-yotib-man* < kel-e *yat-i-p tur-ur* men
- kel-i-b yotib-man* < kel-i-p *yat-i-p tur-ur* men
- kel-yap-man* < kel-e *yat-i-p tur-ur* men

Dört farklı yapıdaki örneğin tamamı da “geliyorum” anlamındadır; kip olarak bildirme (indicative), zaman olarak şimdiki zaman (present tense), görünüş olarak süreklilik (continuous) ifade ederler.

Özbekçedeki ilk üç yapıda (*yotir*, *yotib*, *yotib*) ses aşınması (phonetic erosion) söz konusu değildir; fiil önce tarihî metinlerden de tespit edildiği gibi, anlam genelleşmesine uğramış, sonra sözlük birimi (lexeme) olmaktan çıkıp biçim birimi (morpheme) hâline gelmiştir. Sonuncu çekimde ise *yat-* fiili ses aşınmasına da uğramıştır: *kel-yap-man* < *kel-e yat-ı-p tur-ur men*. *-yap-* biçim birimindeki *p* sesi kendisinden sonra bir başka yardımcı fiil bulunduğunu gösterir. Nitekim *-p turur* yapısının tarihî metinlerde de yaygın olarak mevcudiyeti *tur-* bahsinde anlatılmıştı. Ayrıca çekimin üçüncü şahsında *tur-*’un kalıntısı da vardır: *kel-yap-ti*. Ancak eşzamanlı gramer anlayışına göre burada *tur-*’un kalıntısı olan *-ti* artık üçüncü şahıs ekidir.

Özbekçede *yat-* fiilinin gramerleşmesiyle oluşmuş biçim birimlerine Çağatay metinlerinde çok az rastlanması ilgi çekicidir. *tur-* fiilinin pek çok gramerleşmiş örneğine karşılık *yat-* fiilinin gramerleşmiş örnekleri tarihî metinlerde çok azdır.

Aslında, örnekleri az olmakla birlikte, *yat-*’ın tasvir fiili olarak kullanılması yani gramerleşmesi Eski Uygur dönemine kadar gider: *Unakaya ölgeli yatur erdi* “Neredeyse ölecekti.” (Gabain 1988: 92); *kılğalı yatur men* “hemen yatacağım.” (Gabain 1988: 110). Örneklerde de görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesinde *yat-* tasvir fiili *-gAll* zarf-fiil ekinden sonra kullanılmakta ve “çabukluk, yakınlık” işlevi taşımaktadır. *Kutadgu Bilig*’de ise anlam genelleşmesi yanında az sayıda, sürerlik işlevinde *-p yat-* yapısına da rastlanır: *Biziñ kelgümüzni küdezip yatur* “bizim gelmemizi gözetip bekliyor / duruyor” (4835); *yagız yir töşenip yaturlar küdüp* “kara toprağı döşenerek bekleyip yatıyorlar / bekliyorlar” (6404). Bu örneklerdeki sürerlik işlevi açıktır.

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*'te de *yat-* fiilinin sürerlik işleviyle gramerleşmesine rastlanır: ... *anıñ kargışı bolgusı turur, tep çakıru yatur* "... onun bedduası tutacaktır, diye bağırıyor." (Eckmann 1956: 137-5); *cânverler kelip tört yanında bakıp yaturlar* "canavarlar gelip dört yanından bakıyorlar." (Eckmann 1956: 344-7).

Çağatay döneminde de az rastlanan birkaç örnek vardır:

Zihî devletlıg ol ikki kaşın kim "o iki kaşın o kadar talihli ki"

Kümiş taht üzre aygaşıp yaturlar "gümüş taht üzerine topluyorlar." (Karaağaç 1997: 64)

Közün ki lâle vü nesrîn üze uzala yatur "gözün lâle ve yaban gülü üzerinde uzanıyor." (Karaağaç 1997: 67).

Şecere-i Terâkime'de de bir örneğe rastladık: ... *bu keçe seher vaktında uhlap yatıp irdim* "... bu gece seher vaktinde uyuyordum." (Kargı Ölmez 1996: 189). *yat-* fiilinin gramerleşmiş biçimlerinin Çağatay Türkçesi döneminde, elimizde veri olmamakla birlikte konuşma dilinde daha çok kullanıldığını, fakat bu konuşma türlerinin yazı diline fazla yansıtılmadığını düşünüyoruz. Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde az da olsa örnekleri görülen yapıların bugünkü Özbekçede bulunan

kel-a-yotir-man, kel-a-yotib-man, kel-i-b-yotib-man, kel-yap-man

örneklerindeki yapılarla kaynaklık ettikleri muhakkaktır.

Mehmet Mâhur Tulum da hazırladığı "Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri" başlıklı doktora tezinde *yat-* fiilinin Özbekçedeki çeşitli işlevlerini ayrıntılarıyla örneklendirerek göstermiştir. (Tulum 1997: 210)

Sonuç

Gerek *tur-* gerek *yat-* fiili kılınış açısından "ön sınır vurgulayan" fiiller olması ve kolayca sürerlik ifade edebilmesi sebebiyle gramerleşmeye uygundur. Nitekim Heine-Kuteva da *to stand* (ayakta durmak) fiilinin sürerlik (continuous) ve bildirme (copula) ifade ettiğini çeşitli dillerden örneklerle göstermiştir (Heine-Kuteva 2004: 280-282). Heine-Kuteva *to lie* (yatmak) fiilinin de çeşitli dillerden örneklerle sürerlik (continuous) anlattığını göstermiştir (Heine-Kuteva 2004: 193-194). Johanson da bu tür fiillerin bakış açısıyla ilgili görünüş (viewpoint aspect) işlemcileri olarak gelişip gramerleştiğini belirtir (Johanson 2011: 762). Biz de verdiğimiz örnekler ve yaptığımız açıklamalarla *tur-* ve *yat-* fiillerinin gramerleşmesi konusundaki tarihî süreç ve sürecin nasıl işlediği ortaya konulmaya çalışıldı. Hiç şüphesiz bu fiillerin öncelikle anlam genelleşmesine uğraması ve bunun sonucunda sık kullanılması da gramerleşmeye yol açan önemli sebeplerdendir.

Dikkat çekici noktalardan biri *tur-* fiilinin -p zarf-fiilinden sonra gelmesi durumunda geçmiş zaman (past) ve bitmişlik (perfect); -A/-y zarf-fiilinden sonra gelmesi durumunda ise şimdiki zaman (present) ve sürerlik (durative aspect) ifade etmesidir.

Bu çalışmamız Çağataycanın fonetiği ile ilgili küçük bir sorunun da bizce aydınlanmasına yol açmıştır. Bu, *turur*'un fonetik erozyona uğramış *-tur/-dur*

biçiminin Çağataycada ses uyumuna girip girmediğı meselesidir. Çağatay Türkçesinin devam ettiğı iki Türk lehçesi vardır: Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi. Özbekçede teklik üçüncü şahıs işaretleyicisi, Özbekçenin sondaki bütün dar ünlüleri /i/ yapması sonucu olarak daima -di biçimindedir ve bu biçim bize tarihî dönem için bir ipucu vermemektedir. Yeni Uygur Türkçesinde ise teklik üçüncü şahıs işaretleyicisi sadece kalın (-du) biçimindedir. Bu biçim de tarihî dönemde ekin sadece kalın (-dur) olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- ABDURAHMANOV, Ğ. A.- ŞAABDURAHMANOV, Ş. Ş. - Hacıyev, A. P. (1975). *Ozbek Tili Grammatikası I Tom Morfolojiya*, Taşkent.
- ABİK, Aşşehan Deniz (2005). *Meyveler Münazarası -Doğru Türkçesi-*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- ALYILMAZ, Semra (2011). *Risâle-i Müze-Dûzluk (İnceleme-Metin-Dizin)*, Ankara: Elik Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ATA, Aysu (1998). *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, András J. E. (2001). *A Grammar Chagatay*, Muenchen: Lincom Europa.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- ECKMANN, János (1956). *Nehcü'l-Feradis I Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, János (2003). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ECKMANN, János (2004). *Nehcü'l-Ferâdis I Metin-II. Tıpkı Basım (Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. – AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. vd. (2006). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2013). "Tur- Yardımcı Fiilinin Aral-Hazar Grubu Türk Lehçelerinde Gramerleşmesi", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Uludağ Üniversitesi, 4-7 Aralık 2013, Bursa: Stüdyo Star Ajans, s. 405-420.
- GABAİN, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HEİNE, Bernd – KUTEVA, Tania (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- JOHANSON, Lars (2011). "Grammaticalization in Turkic Languages", *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (Edited by Heiko Narrog and Bernd Heine), Oxford: Oxford University Press.
- KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfi Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara: Simurg Yayınları.
- KERİMOĞLU, Caner (2014). *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara: Pegem Akademi.

- MEİLLET, Antoine (1912). “L'évolution des forms grammaticales”, *Rivista di scienza*, vol. XII (1912), nu: XXVI, 6, Milan.
- Muhammed Sadık Kâşgarî (1849-1850?). *Tercüme-i Târih-i Reşîdî*, Akademiya Navk Narodov Azii Enstitüsü Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, C 569 nolu yazma, Petersburg.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞİRİN USER, Hatice (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.
- TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TULUM, M. Mâhur (1997). *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- UĞURLU, Mustafa (2003). “Türkiye Türkçesinde ‘Bakış’ (‘Aspektotempora’)”, *Türkbilig*, 2003/5, Ankara.
- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- YILDIRIM, Talip (2010). *Son Döneme Ait Bir Çağatay Metni Mev'ize (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Hat Yayınevi.